

М. Ю. Смішко, КАРПАТСЬКІ КУРГАНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.

Вирішення дискусійних питань, пов'язаних з визначенням історії Подніпров'я та Подністров'я в першій половині I тис. н. е. залежить, насамперед, від нових матеріалів польових досліджень. Опрацювання матеріалів розкопок є копітким, складним і відповідальним і, водночас, першорядним завданням археологів. М. Ю. Смішко, поставивши перед собою мету монографічно висвітлити Карпатську групу археологічних пам'яток, пішов назустріч цим невідкладним потребам.

Окремі пам'ятки Карпатських курганів виявлені вже наприкінці XIX ст. Тоді ж на одній з них Й. Сомбаті був розкопаний один курган. Пізніше матеріали поповнювались, головним чином, за рахунок випадкових знахідок. Більш широко досліджування і розкопки курганів проведено в 30-х роках К. Журовським, Я. Пастернаком, М. Смішком і Т. Сулімирським. В радянський час Карпатські кургани розкопувалися М. Ю. Смішком та Б. О. Тимощуком.

В результаті цих робіт тепер відомо понад сто розкопаних курганів, значну частину з яких (49) розкопав автор монографії — М. Ю. Смішко. І хоч не весь здобутий матеріал в однаковій мірі добре документований, в монографії зібрано, описано і систематизовано все, що досі зроблено.

Монографія М. Ю. Смішка «Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.» (Вид-во АН УРСР, 1960) має 17 друкованих аркушів, складається з передмови, 6 розділів тексту, 21 таблиці ілюстрацій. До праці додана «Зведена таблиця досліджених курганів».

Щодо змісту робота розбивається на три приблизно урівноважені частини. В першій, описовій, частині подані історія дослідження та характеристика матеріалу (розділи I—II). Друга частина (розділи III та IV) присвячена загальній характеристиці та аналізу поховальних обрядів і речового інвентаря. І нарешті, в третій частині (розділи V—VI) встановлюється хронологія, порушуються питання про господарський устрій, торгові відносини, генетичні зв'язки населення і робиться спроба його етнічного визначення.

В першому розділі подано історію археологічного дослідження Прикарпаття та Карпатських курганів. Наведені автором факти свідчать про те, що увага, приділювана польовим дослідженням цієї важливої групи пам'яток, зокрема в радянський період, не відповідає їх значенню для розуміння історичного процесу в Придністров'ї. Великою прогалиною досліджень є повна відсутність розкопаних поселень.

В другому розділі — «Результати розкопок підкурганних поховань карпатського типу» за алфавітом розміщені описи окремих пам'яток, де провадилися розкопки. В опис входять відомості про локалізацію і розміри могильників, по можливості детально висвітлюються результати розкопок кожного з курганів, його розміри, кострища і всі зв'язані з похованням деталі, а також супровідний інвентар. На таблицях подані плани курганів та фотографії або рисунки речових знахідок. В значній мірі полегшує користування цим матеріалом вже згадувана «Зведена таблиця досліджених курганів», де в стислій формі зібрано весь фактичний матеріал.

Публікація монографії М. Ю. Смішка розширює нашу джерелознавчу базу, оскільки в розпорядження археологічної науки надходить в основному добре документований і чітко описаний матеріал, що відкриває певні можливості для широкого кола дослідників. Цей розділ монографії виграє би ще більше, коли б якість ілюстративного матеріалу була вищою. Погане враження складає строкатість і різноманітність рисунків, на яких, як правило, не відчувається фактура, відсутні профілі та перерізи. Це в повній мірі відноситься і до датуючого амфорного матеріалу (табл. VI, 1; табл. VII, 9; табл. X, 10; табл. XV, 3). В деяких випадках на рисунку (фото) неможливо помітити орнамент, описаний в тексті¹. Було б значно краще також, якби до планів курганів були додані їх профілі.

Загалом же перша частина монографії дає повну характеристику всіх груп археологічних матеріалів і безумовно стане основою для багатьох нових досліджень.

¹ Так, на табл. IX, 3 майже не помітний орнамент, який описано на стор. 24. Ще більше це стосується табл. X, 4, стор 32—33, та табл. XI, 3, стор. 35.

Друга частина праці, як зазначалося, присвячена аналізу описаного в першій частині матеріалу. В третьому розділі — «Поховання та поховальний ритуал» автор приходить до висновку, що специфічною ознакою Карпатських курганів є «виключно гілопальний поховальний ритуал» із «спаленням померлого на місці поховання» та «різноманітність способів поховання останків від кремації». Таких способів або типів є три: урновий, ямковий та поверхневий. Кожен з них, в свою чергу, має варіанти. Так, в урновому типі виділяється особливий, урново-ямковий варіант. В ямковому, крім основного, виділяються поховання у великих ямах та ямково-кострові. У поверхнево-му типі є три варіанти: поховання на горизонті (останки кремації залишені в непо-рушеному стані), поховання, в яких рештки костра згорнуті набік, і поховання, в яких на поверхні кострища лишалася частина останків, а решта вміщувалася в ямках.

М. Ю. Смішко негативно відповідає на питання про можливість територіальної чи хронологічної локалізації певних варіантів поховальних обрядів, підкреслюючи, що різні типи поховань зустрічаються в одних і тих же могильниках. Ця, вже згада-на, різноманітність поховальних варіантів є «одною з характерних ознак похоронного ритуалу» носіїв культури Карпатських курганів. В праці підкреслено також наявність в усіх похованнях певної кількості уламків керамічного посуду, який кидали на костер під час спалювання покійника. Детально розглянуто також інші сторони по-ховального ритуалу (наявність супровідного інвентаря, поховальних ямок, їх розмі-щення на кострищах і т. д.). Цінним є спостереження автора про те, що «своєрідні риси поховального ритуалу відмічаються на дослідженій території як в попередній, до культури Карпатських курганів, так і в наступній після неї час».

Уся сукупність наведених автором даних переконливо свідчить про те, що Кар-патські кургани можна розглядати як «окрему територіальну і хронологічну групу пам'яток». В цьому полягає одне з певних досягнень М. Ю. Смішко.

В праці робиться спроба визначити територію поширення культури Карпатських курганів, яка розташована, згідно наявних даних, в основному «вздовж радянської частини північних Карпат від верхів'їв Серету на сході та Стрию на заході». Ступінь дослідження дозволяє автору вважати в більшій мірі визначеною лише північну та східну межі, які проходять по Дністру (поміж Серетом та Стриєм) та по Серету. Але «...відомі зараз розрізнені пам'ятки цього типу дають змогу припускати поши-рення їх на великій території, що мабуть охоплювали Семиграддя, наше північне і південне підгір'я та південні райони Польщі», — пише М. Ю. Смішко.

Отже, якщо питання про своєрідність культури Карпатських курганів можна вва-жати розв'язаним в монографії, то з'ясування території її поширення ще вимагає дальших польових досліджень, в першу чергу в південних підгір'ях Карпат.

Четвертий розділ присвячений аналізу речового інвентаря, виявленого «більше ніж у половині поховань карпатської групи».

Найбільше місце в книзі займає загальна характеристика керамічного посуду, представленого 140 цілими посудинами та багатьма уламками. Кружальний посуд (горшки, миски, глеки, чарки) становить приблизно 80% цілих посудин. Однак серед уламків переважає ліпний посуд (в основному горщики, зрідка — миски та чарки), тому автор вважає, що роль обох груп посуду в господарстві була приблизно рів-ною. Виділяючи в кожній з форм цілу низку груп, автор старанно добирає кожній з них аналогії серед матеріалів суміжних з Карпатськими курганами культур², зупиняється також на характеристиці привізного посуду і робить висновок про «залеж-ність появи кружальної техніки у носіїв Карпатських курганів від зв'язків з подунай-ським римським гончарством». В цьому погляді автора збігаються з поглядами деяких інших дослідників (Ян, Ріхтгофен, Свобода, Кольник), проте, вопереч думці біль-шості дослідників, М. Ю. Смішко вважає, що круг у Прикарпатті з'явився не в IV, а в III ст. н. е.

Характеризуючи інші речі поховального ритуалу (фібули, пряжки, браслети, гривні, намисто, ножі, прясла, предмети кінської збруї) автор висловлює думку про зв'язки носіїв Карпатських курганів з племенами південно-східних та західних тери-торій, а також Центральної Європи. Порівнюючи керамічний матеріал Карпатських курганів з матеріалами суміжних і синхронних культур, М. Ю. Смішко відзначає спільність кількох варіантів (10 із 26) з керамікою черняхівської культури. Ця обста-

² Деякі з цих аналогій є спірними, наприклад, до горщиків другого типу (стор. 88, табл. IX, 2; XVI, 1, прим. 129), див. М. S m i s z k o, Kultury w szesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego, Львів, 1932, стор. 119, табл. VI, 3, 8, 9; до горщиків типу 9a (стор. 92, табл. XV, 5, 11, прим. 152), див. М. S m i s z k o, вказ. праця, табл. VI, 1—3, 8, 9; до глеки типу 4 (стор. 95, табл. VII, 2, прим. 186), див. В. П. Петров, Культура полів поховань на території УРСР, Архів ІА АН УРСР, стор. 357, 407, табл. XIII (крім того, глек № 5211 походить не з Миколаївки, Херсонської області, а з Ми-колаївки, колишньої Київської, нині Черкаської області), стор. 95, табл. VII, 2, прим. 187, див. Э. А. Сымонович, Памятники черняховской культуры степного Подне-провья, СА, XXIV, 1955, стор. 283, рис. 3, 8; зображено червонолаковий глек, а не глек черняхівського типу; до глеків типу 6 (стор. 96, табл. XVI, 1 — не XVI, 1, як у автора, а XIV, 1, — XI, 5, прим. 193), див. В. В. Хвойко, ЗРАО, XII, НС, 1, 2, табл. XXI, 26, 29; до мисок з двома ручками типу 2 (табл. XIX, 11, прим. 177) у вказаних М. Ю. Смішком працях В. К. Гончарова та М. Рудинського приведені миски не з двома, а з трьома ручками.

вина має тим більший інтерес, що поява гончарства в Середній Європі припадає, на думку деяких дослідників, на IV ст. Появу гончарського круга в культурі Карпатських курганів автор відносить до III ст., а в черняхівській культурі на Придніпров'ї воно існувало вже в II ст. Варто уваги також те, що, незважаючи на цілковиту відмінність поховального обряду черняхівської культури і Карпатських курганів, тут жеж простежуються деякі спільні риси, наприклад, звичай при похованні розбивати посуд, а також велика різноманітність поховальних варіантів в одних і тих же могильних. Встановлення ж рис спільності між Карпатськими курганами та пам'ятками черняхівської культури заслуговує на більшу увагу, ніж та, яку приділив цьому питанню М. Ю. Смішко в монографії. Очевидно, всі ці питання будуть розглянуті автором в праці, присвяченій пам'яткам черняхівської культури³.

Детальний опис та колітке зіставлення фактів уточнило хронологічні рамки окремих груп речових знахідок та окремих пам'яток і дозволило автору в останній третині роботи (розділ V) визначити хронологічні рамки культури Карпатських курганів (III—VI ст.). Проте дослідник сам ставить питання про необхідність дальшого уточнення хронологічних меж культури Карпатських курганів. Так, на підставі матеріалів, здобутих в 1948 р. в Ізі, нижня межа, на думку автора, могла б бути перенесена десь до перших століть н. е. Аналогії, наведені автором, свідчать також, що визначення верхньої межі VI століття є, принаймні, найбільш обережним, бо певна кількість знахідок в Карпатських курганах датується VI—VIII ст. н. е.⁴ М. Ю. Смішко вказує також, що основні ознаки поховального ритуалу Карпатських курганів зберігаються в Прикарпатті і в другій половині I тис. н. е.

В останньому шостому розділі праці на підставі матеріалу, поданого і розробленого в попередніх розділах, автор приходить до загальних висновків про господарський устрій та визначає етнічну належність носіїв Карпатських курганів.

Відсутність розкопаних поселень утруднює розв'язання питання про господарство та суспільний устрій населення. Тим часом, думка автора про те, що природні умови передгір'я, сприятливі для скотарства, зробили цю галузь господарства основою, а землеробству, відповідно до невеликих площ, придатних для обробітку, належало другорядне місце, виглядає цілком умотивованою. Деяким підтвердженням думки М. Ю. Смішка може бути також те, що дослідження пам'яток на суміжних територіях, розміщених у передгір'ї, які відносяться до того ж або до близького часу, приводить К. Дікулеску, М. Макра (Семіградя, пам'ятки перших століть н. е.), В. Будінського-Крїчку (Словаччина, пам'ятки другої половини I тисячоліття) до такої ж думки про переважний характер там пастушачого господарства.

Навпаки, думка М. Ю. Смішка про те, що гончарство у носіїв Карпатських курганів не виділилось у самостійну галузь, вимагає деякого уточнення, як і питання про джерела його походження. Остаточне розв'язання цих питань залежатиме від розкопок на поселеннях.

Говорячи про всю складність етнічного визначення пам'яток Карпатських курганів, автор детально зупиняється на критичному розгляді висловлених з цього приводу в літературі поглядів. Спираючись на дослідження писемних джерел (зокрема Л. Нідерле та З. Неєдлі), М. Ю. Смішко схильний до думки, що Карпатські кургани належали предкам східної «парості» слов'янських племен хорватів.

До таких висновків автор прийшов внаслідок тривалої праці, критичного розгляду досягнень археологів і істориків, які займалися вивченням вказаної та суміжних з нею територій. Ця специфічна група археологічних пам'яток була описана і схарактеризована автором вже в кінці 30-х років. В 1948 р. ці матеріали були вперше опубліковані⁵. Пізніше автору неодноразово доводилося звертатися до цієї теми, то публікуючи результати своїх розкопок на могильних біля Ізи I, Ізи II⁶, то характеризуючи в оглядах досягнення радянських археологів західних областей України⁷. Карпатським курганам автор присвятив, крім того, спеціальну статтю⁸.

³ Між іншим, при написанні розділу IV вкралися зовсім дрібні помилки, які легко виправити, наприклад, стор. 91, табл. XXI, 1, треба XXI, 8; табл. XXI, 2; треба XXI, 5; стор. 96, табл. XVI, 1, треба XIV, 1; прим. 193 в посиланні на працю М. Макаренка зазначено «указана праця», до цього ж посилань на неї не було; стор. 101, табл. XII, 1, 2, 11 — зображені речі не за текстом; табл. IX, 2, треба IX, 12; стор. 102, табл. XVII, 12, треба XVIII, 12; стор. 109, 110, фібула типу 2 і фібула типу 5 ілюстровані одним рисунком табл. XX, 7.

⁴ М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, II, 1948, стор. 107—109.

⁵ М. Смішко, Доба полів поховань..., стор. 107—109.

⁶ М. Смішко, Два кургани могильники в околицях села Ізи, Закарпатської області, АП УРСР, т. III, 1953, стор. 315—336.

⁷ М. Смішко, Раннеслов'янские памятники на территории Западных областей Украинской ССР, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 88—92; його ж, Археологічні дослідження в західних областях України за роки Радянської влади, зб. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», т. II, К., 1959, стор. 22.

⁸ М. Смішко, Раннеслов'янська культура Карпатського підгір'я, Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР, т. I, К., 1953, стор. 131—151.

Якщо в першій публікації 1948 р. автор обережно висловлює думку про можливу належність Карпатських курганів одному з пізньодакських племен⁹, то в другій — на підставі нових, в 1948 р. здобутих матеріалів — він приходить до думки про «безперервну лінію закономірного історичного розвитку племен Верхнього Потисся», в якому Карпатські кургани типу Ізи визнаються пам'ятками давніх місцевих племен, які в історичному розрізі показують процес формування і найраніший розвиток слав'янської культури в південному Прикарпатті¹⁰. Дальше поглиблене пророблення археологічних матеріалів та історичних документів дозволило М. Ю. Смішку уточнити думку про належність Карпатських курганів предкам слов'янського племені хорватів¹¹.

Саме цю думку обстоює М. Ю. Смішко і в своїх наступних публікаціях¹² і в розглядуваній монографії, близько десяти років твердо додержуючись своїх поглядів.

Висновки автора, які ґрунтуються на об'єктивному та детальному аналізі зібраного ним матеріалу, значною мірою допоможуть краще зрозуміти археологічні культури суміжного з Карпатами Придністров'я, а також Придніпров'я.

Є. В. МАХНО.

⁹ М. Смішко, Доба полів поховань., стор. 109.

¹⁰ М. Смішко, Два курганні могильники., стор. 335.

¹¹ М. Смішко, Раннеславянские памятники., стор. 91—92.

¹² Див. Наукові записки Інституту суспільних наук, I, К., 1953, стор. 149—150; Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, т. II, К., 1959, стор. 22.